

Kulturarvsplan för Åtvidabergs kommun

Bakgrund

Vad är egentligen traditioner och kulturarv?

Riksantikvarieämbetet definierar det såhär:

”Med traditioner och kulturarv avses såväl materiella som immateriella uttryck. Det omfattar idéer och värden som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras med tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar.”

Kulturarv Östergötland har tagit fram ett regionalt kulturarvsprogram för Östergötland 2008-2010. Syftet med programmet är att vägleda och inspirera alla som arbetar med kulturarvsfrågor. Programmet utgör en precisering av det regionala utvecklingsprogrammet Östgötaregionen 2020, som Regionförbundet Östsam står bakom. I utvecklingsprogrammet prioriteras sex insatsområden, varav kulturen är ett.

Kulturarvet spelar en viktig roll i samhället, och på senare år har kulturen fått en allt större betydelse för kommunernas sätt att profilera sig och locka besökare. För att uppmärksamma och utnyttja det lokala kulturarvet måste kommunen och kulturaktörerna samarbeta. Ett sådant samarbete ger en helhetssyn på kulturarbetet. För att nå bästa resultat i arbetet med kulturarvet skapar nu många kommuner i Östergötland särskilda kulturarvsplaner. I kulturarvsplanen för Åtvidabergs kommun har Kulturarv Östergötland bidragit med sin kompetens.

Syfte

Syftet med kulturarvsplanen är att uppmärksamma och utnyttja det lokala kulturarvet. Kulturarvet är en viktig resurs i samhällsplaneringen. Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår natur och vårt kulturarv. Ansvaret för detta delas av alla.

För att skapa större delaktighet och ansvar är det viktigt att kulturarvet integreras i samhällsplaneringen. En kulturarvsplan med tydligt syfte, som redovisar kommunens politiska viljeinriktning, är ett viktigt instrument. Det är viktigt att upprättandet av en kulturarvsplan sker i dialog med lokala aktörer som har olika roller och kompetens inom kulturarvsarbetet. För detta har kommunen ett samordningsansvar.

Målsättning och uppföljning

Det är viktigt att hålla kulturarvsplanen och visionerna levande och aktuella. För att ta ställning till om den antagna planen fortfarande är aktuell, krävs att den behandlas politiskt minst en gång varje mandatperiod.

Vad är vårt kulturarv?

Åtvidaberg har en rik och skiftande historia, och landskapet har formats av människors närvaro genom årtusendena. Kommunen består av sju socknar: Åtvid, Grebo, Björsäter, Värna, Gärdserum, Hannäs och Yxnerum. I varje socken finns bevarade fragment från det forntida, medeltida och tidigmoderna kulturlandskapet.

Åtvidabergs moderna utveckling är intimt förknippad med gruvbrytning och kopparframställning. Det finns belägg för att man arbetade med koppar redan år 1413, men det var först på 1780-talet som produktionen tog fart på allvar. Då inrättades fideikommisset Baroniet Adelswärd, och detta tillsammans med en bergslagsbildning gjorde att Åtvidaberg utvecklades till ett kopparcentrum där praktiskt taget all verksamhet i ett 110 000 hektar stort omland anpassades efter kopparverkets behov.

Fram till att verksamheten upphörde år 1902 var Åtvidaberg Sveriges näst största kopparverk. Spåren från den stora kopparepoken är fortfarande synliga, både i centralorten Åtvidaberg och i det omgivande landskapet.

Mot slutet av 1800-talet växte industrin kraftigt i Åtvidaberg. Kopparframställningen byttes allt mer ut mot träframställning, och vagnshjul och kontorsmöbler blev storsäljande produkter. Under denna epok grundade Theodor Adelswärd Åtvidabergs Förenade Industrier, som senare blev Facit AB.

Det fanns ett stort intresse för nya tekniska lösningar. Med hjälp av Åtvidabergs Förenade Industrier startade Josef Jacobsson tillverkning av vagnar för dragdjur. Han tillverkade även den första Åtvidabergsbilen.

Med industrialismen kom sociala förändringar. Folk flyttade in till staden från landet i en rasande fart, och det fanns inte bostäder till alla. Usla boendeförhållanden skapade en rad sociala problem och det fanns olika förslag på hur man skulle lösa boendeförhållandena. Brukspatronen i Åtvidaberg anlät landets främsta arkitekter för att omforma det gamla bruket efter mönstret av en engelsk trädgårdsstad. Åtvidaberg byggdes om radikalt, med trädgårdsstaden som förebild, och blev en pittoresk villastad.

En annan del av kulturarvet är idrotten. I Åtvidaberg finns det sedan länge ett stort intresse för idrott, kanske framförallt fotboll. Fotbollsintresset tog ordentlig fart på 1930-talet, då Åtvidabergs Industrier/Facit började ge ett stort stöd till fotbollen inom Åtvidabergs FF. Klubben har mestadels hållit till i serien under Allsvenskan, men spelat allsvenskt fyra gånger: år 1951-52, 1968-1976, 1978-1982 och 2010.

Hemmaplan för Åtvidabergs FF är Kopparvallen. Den utnämndes till en av Sveriges 100 klassiska idrottsarenor år 2003 av Sveriges Riksidrottsförbund. Huvudverksamheten på Kopparvallen är fotboll på ungdoms- junior- och seniornivå, men föreningen är också mån om sin historia. Åtvidabergs FF har betytt mycket för Åtvidaberg och gör det fortfarande. Tack vare föreningens framgångar har Åtvidaberg blivit en av Sveriges stora fotbollsorter.

Tillvägagångssätt

För att fånga upp alla de åsikter och idéer som finns kring Åtvidabergs kulturarv och kulturarvsplanen hade kommunen och samtliga kulturaktörer återkommande träffar. Utifrån den information som framkom på dessa träffar tog deltagarna fram en strategi för arbetet med planen och enades om flera gemensamma arbetsområden i kulturarvsarbetet. Det beslutades att de ansvariga för genomförandet är föreningarna själva.

Här följer en uppräknig av de kulturaktörer som deltog i arbetet:

Museer

- Brukskultur Åtvidaberg
 - o Åtvidabergs Bruks- och Facitmuseum
 - o Ekomuseum Åtvidabergs bruksbygd
 - o Facettens Arkiv.

- ÅSSA bil- och industrimuseum

- Museiföreningen Risten-Lakviks Järnväg

Åtvidabergs kommunbibliotek

Hembygdsföreningar

- Björsäter
- Grebo
- Gärdserum
- Halsebo-Kävellsbo
- Åtvidaberg
- Yxnerum

Solkanonklubben

Teaterföreningen Teater Traska

Åtvidabergs manskör

Åtvidabergs konstförening

Åtvidabergs fotoklubb

Åtvidabergs bokbindargille

Åtvidabergs Turistråd

Guidegruppen i Åtvidaberg

Åtvids biodlarförening

Kyrkan

Att göra Åtvidabergs historia tillgänglig och levande – med fokus på 1800- och 1900-talen

Att göra Åtvidabergs historia levande och lättillgänglig är en viktig del i kulturarbetet. Detta kan man göra ex. genom följande åtgärder:

- Återskapa Tvärleden från Lakvik i Björsäter till stationen i Gusumbadet. Sträckan fanns redan på 1800-talet och trafikerades då med ångtåg, ångbåtar, hästskjutsar och även hästdragen järnvägstrafik.
- Bygga en modell av Åtvidabergs kopparverk samt en modell av Borkhults industrilandskap.
- Tillvarata och främja värdefulla kulturtraditioner. Detta kan best göras genom:
 - spel om till exempel Traska och hennes anhörigas liv på 1800-talet
 - lokalhistoriska rummet på biblioteket i Åtvidaberg
 - Solkanonen
 - musikbåten E/S Vågspelet
 - musiken
- Bevara gamla hantverkstraditioner. Exempel på detta är gårdssmedjan i Halsebo, kvarnen i Forsaström, biodlingar och bokbinderiet.
- Lyfta fram den unika fotosamling som har sin början i Zetterling och Thorinska fotosamlingen.
- Skildra världskoncernen Facit i en utbyggd del av Åtvidabergs Bruks- och Facitmuseum.
- Bevara gamla arbete i en äldre industrimiljö (ÅSSA) genom att föra vidare arbetstraditionen.

Att vårda och bevara Åtvidabergs kulturarv

Under inventeringsarbetet har följande områden lyfts fram:

- Förvaring av fotografier, kartor och dokument i anpassade arkiv.
- Upprustning och underhåll av byggnader och kulturmiljöer som finns. Detta rör till exempel:
 - Hembygdsgårdarna
 - Bersbo och Närstads gruvområden
 - Risten-Lakviks Järnväg
 - Forsaströms järnbruk
 - Salfvedals Hästskjutshåll
 - Bruksbebyggelsen i Åtvidaberg
 - Hälso/offerkälla i Björsäter
 - Borkhults bruk
 - Wiaholms Garvaregård
 - Fornlämningsmiljöer som Domarlunden i Åtvidaberg och Göthult

Inventeringar av byggnader och kulturhistoriska miljöer

Åtvidabergs kulturarv har tagits upp i många utredningar och inventeringar som rör kulturmiljöer och kulturbyggnader.

År 1983 trycktes skriften Natur- och kulturmiljöer i Östergötland. Skriften tar upp 37 kulturobjekt..

Åren 1978 och 1990 gjorde Östergötlands länsmuseum en inventering av bebyggelsen i Åtvidabergs tätort. Dessutom har länsmuseet gjort inventeringar av broar, milstenar, kvarnar, prästgårdar med mera.

På sikt behövs det revidering av befintlig inventering och inventering av icke inventerade områden.

Riksintresse för Åtvidabergs kulturmiljöer

Åtvidabergs kommun är rik på kulturmiljöer som i många fall är av riksintresse. Här följer en kort presentation av några av de kulturmiljöer som finns i kommunen.

Åtvidaberg – Adelnäs (E72)

Området sträcker sig över centrala Åtvidaberg. Det går från banvaktstugan vid Gruvgatan till Västatorp, runt Bysjön-Adelnäs till Östatorp, därifrån till riksväg 35 och sedan tillbaka banvaktstugan.

Åtvidabergs bruksmiljö har vuxit fram ur en medeltida gruvhantering på platsen, och är av stort social- och industrihistoriskt intresse. Inom området Åtvidaberg - Adelnäs kan man se hur bostäderna såg ut i 1700-1800-talets bruksmiljö. I området finns även flera intressanta kulturbyggnader. Exempel på sådana är arbetarbostäder från 1700-1800-talet, magasin från 1788 och 1856, stallet, kalkugn, krutkällare, musikpaviljong och kallbadhus samt kyrkor och klockstapel. Många av de byggnader som är från 1900-talet har ritats av välkända arkitekter, såsom Isak Gustaf Clason, Carl Westman, Axel Bergman och Sven Torgersruud.

Uknadalen (E 73)

Området följer Storån och sträcker sig från Fallasjön ner till Falerum och fortsätter till kusten.

Det här området är en komplex dalgång där människor har levt och arbetat sedan förhistorisk tid. Där finns järnbruks- och bymiljöer som speglar samspelet mellan tidig industri och bondesamhälle.

I Forsaström finns flera av de byggnader som hörde till järnbruket och tegelbruket kvar: magasinet, torkladan, vattenkvarnen och flera bostäder. Utefter Storåns vattenflöde i Falerums by har småindustrier vuxit fram. Ett exempel är Viaholms garveri. I området finns även Gärdserums kyrka, som är ritad av Scholander, och Kvistrums herrgård med orangeri och ekonomibyggnader.

Långserums by (E 74)

Området sträcker sig cirka 400 meter runt byn.

Detta område innehåller en oskiftad bymiljö med bebyggelse från 1700-1800-talet. Byn är en klungby, vilket innebär att bebyggelsen är placerad utefter en bygata. Där finns välbevarade timmerbyggnader, enkelstugor i två våningar och ekonomibygnader.

Mormorsgruvan (E 75)

Området sträcker sig från Närstad järnvägsstation utefter järnvägen fram till Malmviken - Fyrsjön och järnvägsstationen. I området finns gruvmiljö från medeltiden och senare tiders kopparbrytning. Gruvorna är Mormorsgruvan, Haggruvan och Elviksgruvan. Där finns även en välbevarad gruvgata med bostäder från 1800-talet. Övriga byggnader är magasin, gruvkontor, våghus, kruthus och Närstad gård.

Byggnadsminnen

Här följer en kort presentation av byggnadsminnen i Åtvidabergs kommun samt regler kring hur de ska skötas.

Gärdserums socken

Falerum 1:2, Bortgården, ritningar 199

Byggnadsminne 1980

Gårdens elva byggnader får inte förändras till det yttre.

Mangårdsbyggnadens inre fasta inredning ska skyddas. Även gårdstomten ingår i skyddsföreskrifterna.

Hannäs socken

Grävsätter 2:18, före detta kuskbostad.

Byggnadsminne 1995 (tidigare statligt byggnadsminne)

Byggnaden får inte rivas eller flyttas eller byggas om. Ingrepp i stommen eller den fasta inredningen får inte göras.

Värna socken

Bersbo gruvby

Dokumentation 1985

Östergötlands länsmuseum – Riksantikvarieämbetet

Totalinventering – Stencil

Herrsäter, före detta majorsbostad

Statligt byggnadsminne

Huvudbyggnaden byggdes år 1820 och gården har ingått i det militära indelningsverket. Det finns skyddsföreskrifter som gäller för de flesta byggnaderna på egendomen.

Yxnerums socken

Salvedals gamla skjutshåll. Borkhult 2:71, Borkhult 2:79.
Länsstyrelsen 2006

Dessa tre byggnader får inte rivas, flyttas eller på annat sätt förändras. Stommar och det inre får inte byggas om eller förändras.

Åtvids socken

Ålundamagasinet, Mellersta Ålunda 5, Ågatan 2, Åtvidaberg.
Byggnadsminne 2007

Byggnaderna får inte rivas, flyttas eller på annat sätt förändras. Fasadbeklädnader får inte bytas ut. Ingrepp på byggnadernas stommar får inte göras. Ingrepp i, eller ändring av, fast inredning får inte göras.

Bevarandeskydd av byggnader

I detaljplaner och områdesplaner finns det byggnader som är märkta med Q och q. Det här är en märkning som ger ett visst bevarandeskydd. Nedan följer en förteckning över vilka byggnader som är Q- eller q-märkta.

Värna, Bersbo

Under koppargruvornas storhetstid i mitten av 1800-talet byggdes gruvlave och bostäder i Värna. Dessa är idag ett monument över en verksamhet som haft stor betydelse för området. Gruvlaven och bostadshusen får inte rivas eller förvanskas.

Åtvidaberg, Gymnastiken 5, Gymnastiken och läktaren

I mitten av 1800-talet byggdes kvarnen i Åtvidaberg och arkitekt var C E Ferngren. Efter cirka 50 år som kvarn byggdes den om till en gymnastiksal, ritad av arkitekten I G Clason. Kopparvallens läktare och gymnastikbyggnaden får inte rivas eller förvanskas så det motverkar byggnadens syfte.

Åtvidaberg, Kopparslagaren Verksgatan

Verksgatans bebyggelse är från slutet av 1700-talet och ingår i en bruksmiljö som är av stort social- och industrihistoriskt intresse. Byggnaderna på Verksgatan får inte rivas och underhåll och ombyggnader ska utföras i ursprungligt material och kulör. Bygglov ska sökas för alla underhålls- och ombyggnadsåtgärder. Verksgatan ingår i riksintresset

Åtvidaberg, Mormorsgruvans gruvby

Mormorsgruvans gruvby är en välbevarad gruvmiljö från mitten av 1800-talet. Husen får inte rivas och ombyggnad och underhåll ska ske med ursprungligt material och kulör. Varphögarna får inte förändras. Byggnaderna ingår i riksintresset.

Åtvidaberg, Stallet 3 och 4

Stallet byggdes 1856 och var till för kopparverkets dragdjur. Arkitekten var C E Ferngren och entreprenör Jonas Jonsson. Stallet och andra byggnader ingår i ett industrihistoriskt intresse. Byggnaden får inte rivas och underhåll av fasader och tak ska ske med ursprungligt material och kulör. Byggnaden ingår i riksintresset.

Åtvidaberg, Telefonen 2

Telefonen 2 är en del av kommunens kulturhistoriska och miljömässiga värden. Underhållning ska ske i en kulör som följer omgivningen.

Åtvidaberg, Villan 1

Villan 1 var en av de första byggnader i Sverige som byggdes efter engelska ideal och den har ett stort kulturhistoriskt intresse. Arkitekten var I G Clason. För underhåll och ombyggnad av Villan 1 krävs bygglov. Detta gäller både för exteriör och interiör. Byggnaden står under antikvarisk myndighet och den ingår i riksintresset.

Åtvidaberg, Åtvidaberg 5:39, Trädgårdshotellet

Vid ombyggnad och underhåll av Trädgårdshotellet får det inte förvanskas och alla åtgärder ska ske med anpassning till omgivningen.

Åtvidaberg, Åtvidaberg 6:28, Kanontornet

Kanontornet byggdes på 1850-talet och har ett stort kulturhistoriskt värde. Tornet får inte rivas och det ingår i riksintresset.

Åtvidaberg, Åtvidaberg 6:34, Kraftstationen och Eksågen

Kraftstationen och Eksågen har ett kulturhistoriskt värde och får inte rivas. Ombyggnad och underhåll ska ske med ursprungligt material.

Som en del i arkitekturhistoriskt intressanta byggnaderna i Åtvidaberg finns flera av ortens kyrkobyggnader:

Gamla kyrkan med rötter i tidig medeltid

Stora kyrkan från 1885 med interiör i jugendstil

Gårdserums kyrka från 1854, ritad av F W Scholander

Den gamla Baptistkyrkan ritad av Axel Brunskog

Johanneskyrkan från 1907, ritad av Isak Gustaf Clason (den enda kyrkan som han ritade) med interiör från jugendtid

Inventeringar

Nedan följer en förteckning över de delar av Åtvidabergs kulturarv som inventerats.

Mormorsgruvans gruvby

En kulturhistorisk byggnadsinventering gjordes 1994 av Östergötlands länsmuseum. Byggnadsinventeringen var en totalinventering och den är opublicerad.

Åtvidabergs tätort, urval

En byggnadsinventering gjordes 1939-40.

Åtvidabergs tätort

Byggnadsinventeringar gjordes 1977 och 1980 av Östergötlands länsmuseum.

Det var selektiva inventeringar och de är opublicerade.

Kategoriinventeringar i Östergötlands län

Nedan följer en lista över de kategoriinventeringar som gjorts i Östergötlands län. Listan tar upp vilka år inventeringarna gjorts och vilka objekt som inventerats.

1929	Prästgårdar (kyrkoherdeboställen, komministergårdar)
1938-1943	Kronogårdar
1978	Broar
1978	Kvarnar
1978	Järnvägsmiljöer
1978	Folkrörelselokaler
1978	Skolor
1978	Vägar
1979-1984	Prästgårdsmiljöer
1991	Rundlogar
2003-2007	Kyrkor och kyrkogårdar
2007	Modernismens bebyggelse

Faktainsamlingar och bearbetningar

Britt Svensson, Brukskulturen
Roy Andresson, arkivet i Åtvidaberg
Denis Dysholm, Åtvidaberg
Leif Boström, Åtvidaberg
Anna Lindqvist, Östergötlands länsmuseum